

Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih

Kubilay Aysevener

ÖZET

Tarihte bir ilerleme var mıdır? Bu soru özellikle bilimsel ve teknik yeniliklerin insan yaşamına sağladığı kolaylıklar göz önünde tutularak ortaya atılmış bir sorudur. "Tarihte ilerleme vardır", ifadesi ile anlatılmak istenen şey, tarihsel her olayın bir kezlik oluşu ve bu olaylar sürekliliğinin birbiri ardısıra çizgisel olarak geleceğe doğru akıyor olmasıdır. Tarihi bir ilerleme tasarımı olarak görmenin, yani sonul bir amacının olduğu ve bu amacı gerçekleştirmek üzere belli bir hedefe doğru yöneldiğini düşünmenin temelinde daha çok dinsel bir tutum vardır. Hıristiyanlık inancı, tarihsel süreci tanrının istenciyle özdeşleştirmiştir. Rönesans'ta, evrene ve insan ilişkilerine geleneksel dinlerin yaklaşımından uzaklaşma eğiliminin ortaya çıkmasıyla birlikte, Tanrı ve insan arasındaki karşılıklı ilişkiyi dile getiren süreç düşüncesi cazibesini yitirir. Tarihte sonul bir amacın olduğu düşüncesi, 19. yüzyılda da cazibesini korumuştur. Tartışmamız, bu süreç içinde karşı karşıya kaldığımız iki sorunla ilgilidir. Bunlardan ilki, tarihin gerçekten de, bu gelenek içinde temellendirildiği gibi, tek ve evrensel bir hedefe doğru yol almakta olup olmadığıdır, ikincisi ise, tarihsel gerçeklik sorunudur; bu kadar farklı ve çok sayıda tarihsel tasarım varsa bunlardan hangisi gerçeği yansıtmaktadır?

ABSTRACT

Is there a progress in History? The source of this question hinges upon the issue regarding with the facilities provided to people by both scientific and technical developments. On the other hand it has often been remarked that the idea of progress is also related to the doctrine of providence which says that every act of man is due to the final task which God has set for His creatures. Here is an interpretation of the mundane process of historical progress as intimately interrelated with Divine Providence. This correlation is also found in the writing of Renaissance and Enlightenment thinkers. In these article, I will discuss two problematics; the first of these is historical reality and the other one is common purpose.

Tarihte bir ilerleme var mıdır? Bu soru 16. ve 17. yüzyıllarda doğa-bilimlerdeki büyük gelişmelerin ve teknik yeniliklerin insan yaşamına sağladığı kolaylıklar göz önünde tutularak ortaya atılmış bir sorudur. Toplumların belirli bir durumdan daha iyi bir duruma yükselmiş olmaları, onları, toplum olarak geliştirmekte ve belirli bir yöne doğru ilerletmekte oldukları inancına itmiştir. Bilimde ve buna bağlı olarak toplumda bir ilerlemenin olduğuna inanç, Avrupa'da bir slogan olarak yayılmış ve sonunda, tarihte de bir ilerlemenin olduğu inancına yol açmıştır. Collingwood, insan etkinliğindeki sürekliliği ve buna bağlı olarak da bir gelişmeyi gösterecek olan ve tarihin akışını yöneten bir ilerleme yasasının, insanın, doğaya üstünlüğüne olan inancı ile kendisinin doğanın yalnızca bir parçası olduğu inancı arasında bocalayan tam bir düşünce karışıklığı olduğunu söyler.¹ Bununla birlikte, ta ilk çağlardan bu yana, Collingwood'un dile getirmiş olduğu düşünce karışıklığı, filozofları, tarihçileri ve teologları etkilemiş ve bu yönde kuramlar geliştirmelerine neden olmuştur.

"Tarihte ilerleme vardır", ifadesi ile anlatılmak istenen şey, tarihsel her olayın bir kezlik oluşu ve bu olaylar sürekliliğinin birbiri ardısıra çizgisel olarak geleceğe doğru akıyor olmasıdır. Bu akış, sonul bir amacı gerçekleştirmek üzere, belirli bir hedefe doğru olabileceği gibi, böyle bir hedeften bağımsız da olabilir. Burada ilerleme, belli bir süreç içinde, o sürecin kendisini gösterdiği evreler içinde ortaya çıkan gelişmeye karşılık gelir. Ancak gelişmeyle birlikte, o sürecin sonunda değerlendirilebilecek bir kazanç elde etmek de söz konusudur.² Peki elde edilen şeyin bir kazanç olduğu nasıl saptanabilir? Tarihsel olayların aşağıdan yukarıya ya da kötü bir durumdan iyi bir duruma doğru yöneldiğini nasıl söyleyebiliriz? Bu düşüncenin gerisinde ne vardır? Bu soruyu yanıtlamak için, ilerleme düşüncesinin izlerini bize sunacak olan tarihsel bir serimleme yapmakla işe başlamak yararlı olacaktır sanırım. Bu serimlemeyi bizim daha sonra eleştireceğimiz iki kabule dayanarak yapacağız. Bunlardan ilki, tarihsel sürecin tek bir amaca doğru tutarlı ve kapsamlı bir birlik oluşturacak biçimde yol aldığı; ikincisi ise, tarihsel alanın, gerçeklik ve anlam arasında toptan bir örtüşmeye karşılık geldiği düşüncesidir. Her şeyden önce ilerleme kavramının işlendiği tarih tasarımlarının Batılı tarihçi ve filozoflar tarafından oluşturulmuş olduğu göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla bu kabuller, aynı zamanda, Batı geleneğini oluşturan temel kabuller de olmaktadır. Şimdi bu iki kabul çerçevesinde sürecin nasıl ele alınıp, işlendiğine değinelim.

¹ Collingwood, R.G., *The Idea of History*, London 1946, s. 323.

² Rotenstreich N., *Time and Meaning in History*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1987. s. 53.

Tarihi bir ilerleme tasarımı olarak görmenin, yani sonul bir amacının olduğu ve bu amacı gerçekleştirmek üzere belli bir hedefe doğru yöneldiğini düşünmenin temelinde daha çok dinsel bir tutum vardır.³ Bu tutum, özellikle Ortaçağ'da, Hıristiyan geleneğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır; onun da temelinde *Yahudi gizemciliği* vardır. *Yahudi gizemciliği*, tarihsel gelişimin, aşamalı bir geri dönüş süreciyle açıklanabilir olduğuna dayanan bir savı gündeme getirmiştir. Bu inanca göre, Tanrının kendisini oluşturduğu, geliştirdiği bu süreçle insan varoluşu iç içedir. İnsanın her edimi, Tanrının onlar için hazırladığı son görevle ilgilidir. Evrenin sahibine geri verilmesi olarak nitelenen bu görev, belirli yasalara dayalı aşamalı bir arınma süreciyle yerine getirilir.

Bu aşamalı arınma süreci Hıristiyanlık inancının bünyesine, kilise babaları tarafından, olduğu gibi katılmıştır. Bu inanca göre, tüm insanlık başı ve sonu olan belli bir zaman kesiti içinde varolur. Bu da insanı, yine insana özgü bir zaman boyutu, yani tarihsel zaman içinde görmek anlamına gelir. Diğer bir deyişle, insansal gerçeklik, bu model içinde, tümüyle tarihsel gerçeklik; insanın kendisi de bir tarihsel varlık olarak anlaşılmış olur. Bu tarihsel zaman anlayışı Hıristiyan düşünürlerce, "Altın Çağ", "İnsanın Düşüşü", "Ahlaksal Bozulma Dönemi", Altın Çağa Geri Dönüş" aşamalarıyla simgeleştirilmiştir.⁴ Bu görüşü dizgesel olarak işleyen ve geliştiren ilk filozof St. Augustinus olmuştur. Ona göre, insanın günah yüzünden düşmesinden başlayıp İsa'nın görünüp insana kurtuluş yolunu açmasından geçerek, bu yolun sona ermesine kadar ki süreç, bir kezlik tarihsel bir oluştur. St. Augustinus'un *Civitas Dei* [Tanrı Devleti] adlı yapıtında serimlediği ana düşüncesi, Tanrı devleti ve yeryüzü devleti arasındaki ayrıma dayanır. *Tanrı Devleti* gelecekteki Tanrı ülkesinin bütün yurttaşlarından oluşacaktır. Buna karşı olan yeryüzü devleti ise, şeytana uymuş olanları barındıracaktır. İnsanlık tarihi bize, *Tanrı Devleti* ile *Şeytan Devleti'nin* gitgide birbirlerinden ayrılmalari sürecini gösterir. Amaç, Tanrı ülkesini yansıtan bir yeryüzü devleti kurmaktır.

St. Augustinus'un, Hıristiyanlık inancını da belirleyen bu öğretisi, yaratan ve yaratılan arasında özce aşılamaz olan bir başkalığın olduğuna, insanın kurtuluşunun onun ruhunun kurtuluşu olduğuna ve bunu gerçekleştirebilmesi için de hep Tanrıya ulaşmak amacıyla olması gerektiğine dayanmaktadır. İnsan, bu bir kezlik tarihsel süreç içinde ruhunu arındırarak Tanrı Devletine ulaşmak durumundadır.⁵ Bundan amaç, tüm insanlığın ahlaksal yetkinliğe ulaştırılmasıdır. Gelişmişlik, ahlaksal

³ Carr, E.H., *What is History?*, Alfred A Knopf Inc, New York 1972, s.146.

⁴ Cairns, Grace, *Philosophies of History*, NewYork 1962, s. 244.

⁵ Gökberk, Macit, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, İstanbul 1948, s. 156.

olgunluğa, tanrısal olanı elde etmeye karşılık gelmektedir. Bu düşüncesiyle St. Augustinus, Hıristiyan kilisesinin anlam ve görevini kuramsal olarak temellendirmiş olmaktadır. St. Augustinus'un bu görüşleri, Ortaçağ boyunca geçerliliğini koruduğu gibi, 13. yy.'da St. Thomas tarafından yeniden yorumlanmış haliyle, bu güne dek güncelliğini korumuştur. Özellikle, bu düşünceyi benimseyen Ortaçağ Hıristiyan kilisesi kendisini *Tanrı Devleti'nin* yeryüzündeki temsilcisi saymıştır. Burada, tarihsel gelişme sürecinin dünya ve Tanrı Krallığı düşüncesiyle ilişkilendirildiği bir yorumla karşı karşıya geliyoruz. Dünya ve Tanrı Krallığı arasındaki ilişki, Tanrının amacı ve bu amacı gerçekleştirmeye çabalayan insanların eylemleriyle belirlenmiş bir süreç olarak karşımıza çıkıyor.

Gelişme sürecinin Tanrı öğretisiyle karşılıklı ilişki içinde oluşuna yalnızca Yahudi ve Hıristiyan gizemciliğinde rastlanmaz. Bu karşılıklı ilişki, kimi Rönesans düşünürlerinin yapıtlarında da işlenir. Örneğin, Paracelsus, Tanrının, kullarını aşamalı bir süreç içinden geçirerek onları en iyiye doğru yönelttiğini ileriye sürer.⁷ Herder, Tanrıyı tarihsel süreç içinde etkin bir güç olarak görür. İnsan, bir bütün olarak evrenin yalnızca bir anlık parçası olduğu için, insanın tarihi, Herder'e göre bu tarihin içinde örülü olduğu kozmik dokuyla karşılıklı ilişki içinde bulunmalıdır. İnsanlık tarihi, bizim kendi çabalarımız, yeteneklerimiz ve anlayışımız yoluyla Tanrının bizim kurtuluşumuz için hazırladığı bir süreçtir. Bu, Kant'ın da üzerinde durduğu ve tarihsel sürecin oluşumunda Tanrıyla insanın işbirliği içinde olduklarını savlamaya karşılık gelen "*concursum*" öğretisidir.⁸ Löwith, böylesi bir tarih bilincini, yani, tarihin bir başlangıcı ve sonu olduğu, onu belirleyen bir gücün olduğu ve sürekli olarak bir sona doğru ilerlediği biçiminde belirlenebilecek olan tarih bilincini, *eskatolojik** tarih bilinci olarak adlandırır.⁹

Hıristiyan tasarımının ilkelerince belirlenmiş olan tarihsel süreç, öyleyse, tanrının istençlerinin gerçekleştirildiği ve insanın da bu istekleri gerçekleştirmeye çalıştığı araçlar olarak tasarlanmaktadır. Bu anlamıyla tarihsel süreci bilmek tanrının isteklerini bilmek anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra, Hıristiyan tasarımının bir diğer önemli özelliği de, evrenselciliği gündeme getirmiş olmasıdır. Bu gelenek içinde, Tanrının isteklerini yerine getirmeye çalışan herhangi bir ırk ya da topluluk ön plana çıkartılmamış, tarihsel süreç bir bütün olarak tasarlanmış ve bütün insanların

⁶ Cairns, s. 277.

⁷ Rotenstreich, s. 56.

⁸ A.g.e., s. 56.

* Eskatolojik: Dinbilimde ölüm, diriliş, yargı gibi sonul şeyler öğretisine ilişkin.

⁹ Özlem, Doğan, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s.78-79.

tanrının isteklerine uymaları gerektiği vurgulanmıştır. Collingwood, Hıristiyan tarih yazımının dört ilkeye dayandığını belirtir. Bunlar, evrensellik, tanrı yaptırımı, tanrı sözü ve devirselliktir. Evrenseldir; çünkü insanlığın kökenlerine kadar uzanan bir dünya tarihi olmayı ister. Tanrı yaptırımıdır; çünkü olayların akışını, onları önceden düzenleyen tanrının istencine bağlar. Tanrı sözüdür; çünkü Tanrı İsa'nın doğumuyla birlikte kendi isteklerini dile getirir ve tarihsel süreç vahiyden önce ve vahiyden sonra ya da karanlık ve aydınlık diye ikiye ayrılmış olur. Devirseldir; çünkü, geçmiş karanlık ve aydınlık dönemler diye ikiye ayrılmıştır.¹⁰ Bu da tarih yazımcılığında olayların ve çağların farklı karakterlerinden ötürü birbirlerinden ayrılmasına ve devirselleştirilmelerine yol açmıştır.

Rönesans'ta, evrene ve insan ilişkilerine geleneksel dinlerin yaklaşımından uzaklaşma eğiliminin ortaya çıkmasıyla birlikte, Tanrı ve insan arasındaki karşılıklı ilişkiyi dile getiren süreç düşüncesi cazibesini yitirir. İnsan, gerçek tutkularıyla birlikte tarihin merkezine oturtulur. İnsan geçmişe, geleceği önceden bilebilmek için değil, yalnızca kendisini tanımak için ilgi duyar. Bu eğilim Aydınlanma Çağında en yüksek noktasına ulaşır. Condorcet, "*İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı*" adlı çalışmasında bu eğilimi açık bir biçimde göstermiştir.¹¹ Bu çalışmasında Condorcet, cenneti gökyüzünden yeryüzüne indirmiş ve insanın mutluluğunun yalnızca bu dünyada olanaklı olabileceğini savunmuştur. Condorcet, insanın bilim aracılığıyla bu dünyayı er geç kendi cenneti yapacağını düşünmektedir. İnsanın bu son amacına doğru ilerlemesi on basamakta gerçekleşir. "Gelecekteki insan aklının ilerleme dönemi" diye adlandırdığı son dönem, uluslar arasındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılmasıyla görülecektir. Bu dönem İnsanlığın mükemmelliği elde ettiği dönemdir. Mükemmellik, savaşın ortadan kalktığı, eğitimin serbest ve eşit olduğu, evrensel bir dilin oluşturulduğu, bütün insanların ekonomik gereksinimlerini bol bol karşıladıkları, ussal yeteneklerini aşırı derecede geliştirdikleri ve sonunda ölümü kendi denetimleri altına aldıkları ve soylu bir ölümsüzlüğe ulaştıkları, sanatlar, bilimler ve ahlaklardaki süre giden ilerlemeye karşılık gelir.¹² Bu umutlar, o dönemde yalnızca Condorcet'in umutları olarak kalmaz, bunlar aynı zamanda, örneğin, *İlahi Komedyâ* adlı yapıtında, yeryüzü cenneti yaratmanın doğaüstü güçlerin yardımı olmaksızın da olanaklı olduğunu söyleyen Dante tarafından da yinelenen umutlar olmuştur.¹³

¹⁰ Collingwood, s. 50-51.

¹¹ Cairns, s. 280.

¹² Bkz. Condorcet, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı* I-II, çev. Oğuz Peltek, MEB Yayınları, İstanbul 1990.

¹³ Cairns, s. 280.

Tarihin insanın yetkinleşmesinin gerçekleştiği sahne olduğuna inanan Aydınlanma düşünürleri, ilerlemenin aynı zamanda insanın kendi derinlikleriyle ilgili olduğunu da savunmuşlardır. Örneğin Lessing, ilerlemenin, teknik buluşlarla değil, insanın iç varlığının derinlikleriyle ilgili olduğunu söylemiştir;¹⁴ ve bu görüşü bütün Alman idealist filozofları tarafından da benimsenmiştir. Yine Aydınlanma düşünürlerinden Isaac Iselin de, insanlığın sürekli bir ilerleme içinde olduğunu belirtir. Ona göre, Aydınlanma ile birlikte her gün biraz daha inceleyen düşünceler insanı daha mutlu ve erdemli kılacaktır. İnsanlık böyle bir geleceğe doğru sürekli ilerleyecektir.¹⁵ Bununla birlikte, ilerlemenin mutlu bir sonla noktalanmayacağını savunan düşünürler de olmuştur. Tarihsel ilerlemenin yetkinliğe doğru olmadığını savunan düşünürlerden birisi olan Rousseau, "sanat ve bilimlerin ilerlemesi ahlakın yararına olmuş mudur?" sorusuna olumsuz yanıt verip, bu tür yaşam tekniklerinin insanı kendisine yabancılaştırdığını belirterek, tarihin gidişinin bir yükselme olmadığını, bir alçalma olduğunu yazmıştır.¹⁶ Voltaire'de benzer bir görüşü daha köktenci bir biçimde dile getirerek tarihin hiç de anlamının olmadığını vurgulamıştır.

Aydınlanma döneminin filozofları, her ne kadar dine karşı bir tavır takınmışlarsa da, model olarak Hıristiyan tasarımına bağlı kalmışlardır. Ancak o dönemde ortaya çıkan modern bilimsel ruh, tarihsel sürecin merkezine alınmıştır. Önceki açıklama biçimlerinin ve tarih yazımcılığının tümü, bu filozoflar tarafından, batıl inançlarla oluşturulmuş bir tür dolandırıcılık olarak nitelendirilmiştir. Oysa kendileri, tarihi, aklın egemen olduğu ve ancak onunla farkına varılabilecek olan zorunlu bir işleyiş yasanın olduğu bir süreç olarak görmek istemişlerdir.

Tarihte sonul bir amacın olduğu düşüncesi, 19. yüzyılda da cazibesini korumuştur. Bu tarihsel süreç düşüncesi, Hegel'de "*Tin'in açılımı*"na, Comte'da "*Üç Hal*", Marx'da ise "*tarih yasası*"na bürünmüştür. Her üç düşünür de varılacak hedefi *özgürlük* olarak belirlemişlerdir.

Hegel tarihteki ilerlemenin, zaman içinde kendini açığa vuran tin'in kendi kendisinin bilincine varması süreci olarak belirlemiştir. Bu da tarihin varlığının, tarihsel süreç aracılığıyla kendi kendisinin bilincine ulaşan bir tinsel özün varlığına bağlı olduğuna karşılık gelir. Tin'in kendi kendisinin bilincine varması doğrudan doğruya olmaz. Kendisini bilmek için tin, süreç içinde açılmak ve kendisini göstermek durumundadır. Hegel'in tanımı, aynı zamanda tarihin oluşumunun da bir açıklamasıdır. Zaman içinde

¹⁴ Gökberk, s. 70.

¹⁵ a.g.e., s.78.

¹⁶ Rousseau, J.J., "A Discourse has the Restoration of the Arts and Sciences had a Purifying Effect Upon Morals?" *The Social Contract*, tra. G.D.H.Cole, New York 1935, s.129-151.

dışsallaşarak kendi kendisini belirleyen bir tin olarak tarihi tanımlamakla Hegel, Tin'in varlığını yalnızca tarihsel olarak değil, aynı zamanda mutlak varlık olarak da belirlemiş olur.

Hegel'e göre, insan doğayı dönüşüme uğratarak aynı zamanda kendini de dönüşüme uğratar. Bu yüzden insanın gerçek varlığı, değişme ve oluşmadır, yani insan tarihsel bir varlıktır; o, eylemleriyle tarihi ve kendini oluşturur. Eylem mücadeleye karşılık geldiğinden, tarihsel süreç içinde, bir kendilik bilincine sahip olan insan, varoluşunu ancak mücadelesi ve savaşıyla gerçekleştirebilir. Bu süreç, diyalektik bir süreçtir ve insan tarihi, bu süreç içinde kendisini tez ve antitez olarak gösterir.

Hegel, tarihin özünün "Akıl" olduğunu belirtir. Dünya tarihine aklın egemen olması demek, tüm tarihin özgürlük idesinin tam gerçekleşmesine doğru ilerleyen bir gelişme olması demektir. Bu yüzden, dünya tarihi, Tin'in kendi kendisini gerçekleştirme çabasından başka bir şey değildir. Tin'in özü ise özgürlüktür.¹⁷ Mutlak İde, dünyanın varolan sayısız birimleri içinde kendisini apaçık göstermelidir ve gerçek bir bireysellik olarak kendisine geri dönmelidir. Gelişme aşağı düzeylerden yukarı düzeylere doğru büyüyen spiral bir ilerleme gösterir. Ancak bu tam ilerleme atılımı her bir adımda olumsuzlanan diyalektik bir mantıktır. Sonra bu olumsuzlama olumsuzlanır, yani sentez aşamasına ulaşılır, daha sonra sentez onun antitezine yükselen diğer bir tez durumunu alır ve böyle sürer gider.¹⁸ Tarihsel ilerlemenin amacı Tin'in kendi özgür gerçekleşmesini tamamlamasıdır.

Hegel tarihsel süreci mekanla da ilişkilendirmiştir. Ona göre, tarihsel süreç ilk olarak Doğu'da kendini gösterir. Dünya tarihi Asya'da başlar Avrupa'da son bulur. Asya'da ortaya çıkan tarihsel bilinç Tin'in çocukluk çağıdır. Bilinç henüz olgunlaşmamıştır. Birey özgürdür. Tarihsel ilerlemenin ikinci görünümü Yunan dünyasıdır. Tin burada gençlik dönemine girmiştir. Kendi bilincine henüz ulaşamamıştır ama özgürdür. Üçüncü görünümü adamlık dönemine girdiği Roma devletidir. Bu dönemde bireysel amaç uluslaştırılmıştır. İlerlemenin dördüncü görünümü, Tin'in yaşlılık dönemine karşılık gelen, Alman dünyasıdır. Tin bu dönemde en gelişmiş durumundadır; tam bir olgunluğa erişmiştir, kendisine geri dönmüştür.¹⁹ Böylece Hegel, dünya tarihinin oluşumunu ve gelişimini Tin'in bir kendini gerçekleştirme süreci olarak betimlemiş olmaktadır.

¹⁷ Sözer, Onay, "Dünya Tarihi ve Özgürlük İdesi" *Macit Gökberk Armağanı*, Ankara 1983, s. 117.

¹⁸ Cairns, s. 282.

¹⁹ Hegel, G.W.F., *The Philosophy of History*, tra. J. Sibree, New York 1956, s. 105-109.

Hegel de dinsel geleneğe aykırı herhangi bir tasarım oluşturmamıştır. O, Aydınlanmacılar gibi, akli ön plana çıkarmış olmakla birlikte, doğa ve tarihin birbirlerinden farklı alanlar olduğunu vurgulamıştır. Doğanın tarihi olamaz. Doğal olguların döngüsel bir düzen içinde işleyişlerini sürdürmeleri kör bir yinelenmeden başka bir şey değildir. Oysa tarihte bir ileri gidiş vardır. Her yeni yinelenme bir öncekinden farklıdır. Dolayısıyla Hegel, kendi tasarımında gelişmeye, farklılaşmaya ve yenileşmeye yer açmış olmaktadır. Bununla birlikte Hegel'in eleştirilebilecek bir noktası, tarihsel sürecin Alman dünyasında son bulması iddiasıdır ki, bu iddiası, tasarımının en zayıf noktası olmuştur.

İnsanlık tarihini, benzeri bir biçimde, dönemselleştirme arzusu A.Comte ve K.Marx'da da vardır. Comte ve Marx, birbirlerinden farklı kaygılara sahip olmakla birlikte, tarihe yasaların egemen olduğu konusunda ortak inancı paylaşmışlardır. Her ikisi için de yasa kavramı, "ister doğal, isterse tarihsel alanda olsun nesnelere, olaylara, olgulara genel düzen ve işleyişini veren ilke"²⁰ olarak anlaşılmıştır. Onlara göre, tarihsel olayların temelinde belirli yasalar vardır ve bu yasaların ortaya çıkarılmasıyla toplumsal sarsıntıların nedenleri anlaşılabilir ve bunlara karşı önlemler alınabilirdi. Hem Comte ve hem de Marx, ilerlemenin yalnızca tarih alanında değil, aynı zamanda doğa alanında da olduğunu ve bunların karşılıklı olarak birbirlerini gerektirdiğini belirtmişlerdir. Tarih alanında ortaya çıkan ilerleme öğretisi, bu anlamda, doğa alanını da içine katmıştır. Doğada yasaya uyum, tarihteki düzenli ilerlemenin önkoşuludur. Doğanın evrensel ve değişmez yasalarca yönetildiği varsayımı, tarihsel süreç içinde elde edilmiş başarıların sürekliliğinin bir garantisi olarak karşımıza çıkar. Doğanın düzenliliği, aynı zamanda bilgilerimizi kontrol etme olanağı da sağlar. Zamanın sürekliliği ve doğanın yasaya uyumluluğu varsayımları, bilimsel ilerleme olanağının temel dayanaklarını oluştururlar. Bu iki varsayımla birlikte, ne kadar uzun zaman süresi kapsanırsa, insanın doğaya ilişkin bilgisinin artacağı ve böylece de doğayı denetim altına alma gücünün o kadar çok olacağı olanaklı kılınmış olur.

Comte, doğayı deneyle bilinebilen ve birbirlerine tümüyle yasalarla bağlanmış olaylar bütünü olarak görür. Toplumsal yapı da doğa içinde bulunduğundan, doğa düzeninin bir bölümüdür; bu nedenle doğaldır ve değişmez yasalara bağlıdır. Ancak inceleme konusu haline getirilen olayların karmaşıklık derecesi o konuya yaklaşım biçiminde ve yasalarında başkalık gerektirir.²¹ Comte'a göre, toplumbilimleri ile doğabilimleri arasında bir süreklilik sözkonusudur. Çünkü, insan hayvansal bir niteliktedir ve bu temel

²⁰ Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, s. 8

²¹ Ergun, Doğan, *Sosyoloji ve Tarih* İstanbul 1982 , s. 66

yapısı değişmez. Bu nedenle hayvansallıktan insanlığa geçiş sürecinde bütünüyle yeni olan hiçbir şey yoktur.²² Böylelikle de tarih, Comte'a göre, insanın hayvansallıktan sıyrılarak toplumsallaşması sürecini gösterir.²³ Bu yüzden toplumbilimin yöntemi tarihsel yöntem olmalıdır. Tarihsel yöntem ise, toplumsal gelişmenin yasalarını ortaya çıkaran ve ne tür evrelerden geçtiğini gösteren bir yöntemdir.²⁴

Comte'un, tarihsel bir konuyu anlaşılabilir kılabilmenin yolunun tarihin değişmeyen yasalarının ortaya çıkarılması ile mümkün olacağı biçimindeki görüşü, elbette, toplumu ve dolayısıyla da bireyi edilgin bir yapıya sokmaktadır. İnsan eylemlerinin, belirli yasalara göre eylendiği ve yine belli yöntemlerle sonuçlarının önceden kestirilebileceği varsayımı, insan doğasına uygun düşmez. Her şeyden önce insan, kültürel bir varlıktır. Eylemleri doğal ya da toplumsal yasaların değil kararlarının bir sonucudur. Kararlarıysa toplumsal ya da bireysel amaçlarıyla birlikte şekillenir. Her benzer durumda, tarihsel temsilcilerin, benzer kararlar alarak benzer eylemleri gerçekleştireceklerini beklemek olguculuğun bir yanılığıdır.

Olgucu tutumdan etkilenen Manc da toplumun yapısını tanımak için toplumsal olayların bilimsel yöntemlerle incelenmesini ve topluma egemen olan yasaların ortaya çıkarılmasını istemiştir. Marx tarihi, tarihin kendi içinde kalan olgularıyla açıklamaya çalışır. "Tarihsel materyalizm" adını verdiği kendi dizgesi iki kabule dayanır:

1-Tarihsel süreç insan eylemlerin toplamıdır.

2-Tarihsel eylemler, süreç içinde, eşsiz bir role sahip değillerdir.²⁵

Marx, doğa gibi, insan toplumunun da değişmez bir yasallıkla yolunu sürdürdüğünü, insan tarihinin de neden etki bağlantısı içinde ve diyalektik bir biçimde geliştiğini söyler. Marx, "doğa için doğru olan, bu yüzden de tarihsel bir gelişme süreci olarak kabul edilen şey, bütün dallan içinde toplum tarihi ve insansal şeyleri işleyen bilimlerin tümü için de doğrudur"²⁶, der. Ne var ki, toplumun gelişme tarihi, bir noktada, doğanın gelişme tarihinden temelde kendini daha değişik olarak ortaya koyar. Ancak bu değişiklik, tarihsel araştırma bakımından, özellikle çağlar ve olaylar tek başlarına ele alındıklarında ne kadar önemli olurlarsa olsunlar, tarihin akışının genel iç yasaların egemenliği altında olduğu gerçeğinde hiçbir

²² Bruhl, L.Levey , *Comte, Felsefesi ve Sosyolojisi*, çev. Z.F.Fındıkoğlu, İstanbul 1970 , s.160

²³ Ergun, s.66

²⁴ Gökberk, s.54

²⁵ Rotenstreich, s. 7.

²⁶ Marx,K., Engels, F. *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Ankara 1987 , s.38

değişiklik yapmazlar.²⁷ İnsanlar hayvanlardan bilinçlilik, din ya da seçebileceğimiz herhangi buna benzer başka bir şeyle ayrılabilirler; insanlar kendilerini, ilkin kendi yaşam araçlarını üretmeye başladıklarında hayvanlardan ayırmaya başladılar. Kendi yaşam araçlarının üretiminde, insanlar dolaylı olarak kendi kendilerinin maddesel yaşamlarını da ürettiler. Bu da ilk tarihsel eylemin yaşam gereksemelerinin doyurucu araçlarının üretiminin olduğunu göstermektedir; bu bütün tarihin temel durumudur. Bu anlamıyla tarihin rolü, Marx için, araçsaldır. Tarih, doğrudan doğruya insanın isteklerini doyurmak, dolaylı olarak da yeni isteklere kaynak olmak için düzenlenen üretim için vardır. Tarihsel süreç ekonomik süreçtir. Tarihsel-ekonomik süreçler üretim araçları ile ilişkilidirler. Marx'ın bu görüşlerini iki kabule dayandırdığını görmekteyiz. Bunlar: 1- Doyum talep eden insanın gereksinimleri vardır; bu talep tarihin sonul nedenidir. 2- Gereksinimlerin yeterli bir biçimde karşılanabilmesi için de ekonomik üretim süreci vardır; bu süreç de tarihin etken nedenidir. Böylelikle Marx'a göre, tarihsel akışın geleceğini önceden kestirmek mümkündür. Temelinde sınıf çatışmaları olan bu akış diyalektik yöntemle anlaşılır kılınabilir. Marx da, tıpkı Comte gibi, tarihsel gerçekliğe bir yasa biliminin eğilebileceğine inanmakta, doğal olaylardan bazı farklı yanları olsa da, tarihsel olayları belirli yasalara göre işleyen bir gerçeklik olarak kabul etmekte ve bu yasaların da doğabilimlerinin yöntemleriyle ya da diyalektik yöntemlerle saptanabileceğini belirtmektedir. Ancak, *"tarihsel akışın sonunda sınıfsız bir toplum kurulacaktır"* diyen Marx, tarihe ereksel bir yasa koymuş olmaktadır; bu ise, özgürlük ve gelişme kavramlarıyla çelişmektedir. Bu anlamda, Marx da, Comte'un yanılığını sürdürmüştür; çünkü tarihsel yapıyı açıklamaya yönelik olan bu kuramdan uygulamaya doğru adım, sınırlı bir açıklama olmaktadır.

Buraya kadarki anlatımlardan tarihte ilerleme düşüncesinin temel kabulleri olarak yön, gelişme, ortak amaç, birliktelik ve yetkinlik kavramlarını, çeşitli filozofların tarih tasarımları içinde, dile getirdik. Her şeyden önce bu tartışmaların kaynağının Hristiyanlık inancı olduğunu göz ardı etmemeliyiz. İlerleme tasarımı temellendirmek isteyen filozoflar, daha sonraları laik bir tavır takınsalar da, yukarıda gösterildiği gibi, aynı kavramlar çerçevesinde sorunu işlemeye ve çözümlenmeye çalışmışlar ve tarihin yönünü saptamak istemişlerdir. Carr, tarihin sonul bir amacının olduğu ve bunu gerçekleştirmek için çeşitli dönemlerden geçerek hedefine doğru ilerlediği görüşünün, tarihin sonunu hazırladığını düşünür. Çünkü tarih, böylelikle bir Tanrı savunusuna (teodise) dönüşmüş olur.²⁸ Ancak

²⁷ Marx, K., Engels, F. *Felsefe İncelemeleri*, çev. Sevim Belli, Ankara 1975, s.52

²⁸ a.g.e., s. 147.

Bury, bu ilişkiyi yorumlarken, ilerleme inancının, daha önceleri Tanrıya olan inancın yerine konmuş bir inanç olduğunu ama aslında bu inancın Tanrı öğretisiyle bağdaşmadığını iddia eder.²⁹ Çünkü Bury, tarihsel ilerlemenin, gerçekten kendi kendisine ilerleyen, yalnızca tarih-içi güçlerce beslenen ve yalnızca onların işleyişleriyle yönetilen bir süreç olduğu savının, tanımıyla bile Tanrı fikrini dışlamakta olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte, hem gelişme kuramlarında ve hem de dinsel tasarımlar içinde insanlığın son hedefi tarihin sonuyla ilgilidir. Hıristiyan düşünürler, en iyiye ulaşmanın diğer bir deyişle kurtuluşun, tarihsel sürecin sona ermesiyle olanaklı olacağını belirtmişlerdir. Özellikle Hıristiyan öğretisinin kurtuluşa yönelme düşüncesi ile gelişme öğretisinin gerçekliğe yönelme düşüncesi benzerlik gösterir. Bu bakımdan, gelişme düşüncesi, dinsel geleneğin bir uzantısı olarak kabul edilebilir.

Burada iki sorunla karşı karşıya kalmaktayız. Bunlarda ilki, tarihin gerçekten de, bu gelenek içinde temellendirildiği gibi, tek ve evrensel bir hedefe doğru yol almakta olup olmadığıdır; ikincisi ise, tarihsel gerçeklik sorunudur; bu kadar farklı ve çok sayıda tarihsel tasarım varsa bunlardan hangisi geçeceği yansıtacaktır?

Bu sorunlardan ilki olan, ilerleme öğretisinin, bütün tarihsel evrelerin tek bir amaca doğru tutarlı ve kapsamlı bir birlik oluşturacak şekilde yol aldıkları biçimindeki varsayımı, haklı kılınabilir mi? Bu varsayımın dayanağı, tüm tarihsel dönemlerin, olayların ve eylemlerin, yalnızca ortak amacın gerçekleştirilmesine yaptıkları katkı bakımından değerlendirilmeleridir. Oysa, bu yanlıştır, çünkü tarihsel gerçeklik birbirinden bağımsız bir çok olay durumunu içinde barındırmaktadır. Farklı tarihsel eylem, olay ve çağların, bir dizgesel yapı ağı içinde değerlendirilip tanımlanması olanaklı görünmemektedir. Süreç içinde bir çok filozof da, benzer bir karşı çıkışı gündeme getirmiştir. Örneğin, Dilthey, tarihsel olaylara bakıldığında yalnızca ilerlemenin değil, gerileme ve çöküşün de gözlenebildiğini belirtmiştir. Carr'da benzer bir görüşü dile getirmiş ve Hegel ile Marx'ın üç ya da dört uygarlığı, Toynbee'nin yirmibir uygarlığı, uygarlıkların doğuş, yükseliş ve çöküşten geçen bir yaşam döngüleri olduğu kuramı türünden tasarımların kendi içlerinde hiçbir anlamları olmadığını, ancak bunların, uygarlığı ileriye götürmek için gerekli çabanın bir noktada yavaşlayarak yok olduğu ve sonra bir yerde yeniden ortaya çıktığı, böylece tarihte gözlenebilecek her türlü ilerlemenin kesinlikle zamanca ve mekânca da sürekli olmadığı yolundaki olgunun belirtileri olduğunu söylemiştir.³¹

²⁹ Bury, J.B., *The Idea of Progress*, New York 1932, s. 22.

³⁰ Rotenstreich, s. 55-56.

³¹ Carr, s. 153-154.

Tek ve evrensel bir hedefe bağlanma tasarısı aynı zamanda bir ahlaksal soruna da yol açmaktadır. Eğer gerçekten de insanlık tek bir hedefe doğru yol almakta ise, bu durumda, gerçek mutluluğu ancak hedefe ulaşanlar elde edebilecekler demektir. Bu da, önce gelen kuşakların, kendilerini, sonraki kuşaklar uğruna yalnızca bir araç olarak feda edip etmedikleri sorununu gündeme getirmektedir. Önceki kuşaklar kendilerini sonrakiler için feda ediyorlarsa, sonraki kuşaklar öncekilerden, gerçekten de, değer ve önem açısından hep daha üstün mü olacaklardır?

Ortaya çıkan bu sorundaki ahlaksal güçlüğü aşmak için Kant'ın önemli bir çabası olmuştur. O, insan eylemlerini bir görev olarak ele almıştır. İnsanın görevini yerine getirmesi ilerlemenin dayanağını oluşturur ve süreç, ancak bu durumda, sonraki bir kuşağın daha önceki kuşağı sömürmesi olarak anlaşılır. Tüm kuşaklar ilerlemeyi insanlığın ortak bir hedefi olarak sürdürürler. İnsanın ödevini yerine getirmesi olarak ilerleme, bu anlamda ahlaksal bir değer taşımaktadır. Ödevle uyum, aynı zamanda insanın özgürleşebilmesinin de koşuludur.³² Kant, insanlığın başlangıcı üzerine olan düşüncelerinde ilerlemenin, insanın akılla kendisini yönetme, kendisine yasalar koyma yoluyla gerçekleştiğini belirtir. İlerleme Kant'a göre, doğada başlayıp ve özgür bir varlık olma, özgürce etkileme yönünde gelişmesini sürdürmektedir.³³ Tarih insanın özgürlüğünün oluşumundan başka bir şey değildir ve oluş geleceğe doğru akıp gitmektedir.³⁴ Tarih bilimi karmaşık ve düzensiz akışı içinde insan yeteneklerinin yavaş ama sürekli gelişimini gösterebilir. Bu ise bizi tarihte bir ilerleme olduğu konusunda umutlandırabilir. Eğer tarihe insan eylemlerinin gelişimi ve ilerlemesi olarak bakamazsak, Kant'a göre her şey anlamsızlaşır.³⁵ Her kuşak, kendisinden sonra gelene ortak hedefi gerçekleştirme olanağı olarak bakar. İlerleme düşüncesi bir görev olarak kendi sınırları içinde, daha önceki kuşakların daha sonraki kuşaklarla olan ilişkilerindeki durumlarına bakılmaksızın geleceğe odaklanır. İlerleme çabası bir bütün olarak ya da evrensel bir hedef olarak insanlığın kaygısı olduğundan "Hangi belirli kuşak gerçekten bu hedefe ulaşacak?" sorusu ilgisiz bir sorudur. Böylece Kant, tarihin sonunu insanlığın evrensel hedefi, ve de o sonu gerçekleştiren belirli bir kuşağı insanlığın temsilcisi olarak sunmuş olur.

İkinci soruna gelirse, tarihsel alanın, yapısı gereği, gerçeklik ve anlam arasında toptan bir örtüşmeye olanak sağlamadığını görürüz. Bu

³² Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, İzmir 1984, s. 45.

³³ Heimsoeth, Heinz., *I.Kant'ın Felsefesi*, çev. Takiyettin Mengüşoğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 189.

³⁴ a.g.e.,s. 189

³⁵ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 47.

türden bir birleşme yalnızca anlamı kendi varlığında içkin ve varoluşu yaratılmamış bir alanda olanaklıdır. Oysa tarih, gerçekliği sürekli yaratan bir alandır. Bu yüzden tarihsel varoluşu, gerçeklikle herhangi bir anlamda karşılıklı ilişki içine sokmanın temeli yoktur. Rotenstreich, varoluşun aynı zamanda anlama karşılık geldiği iki varlık alanı olduğunu belirtir. Bunlar, özgür olan insanın alanı ve kutsal olan Tanrının alanıdır. Eğer insan anlayan bir varlık olarak özgür olmasaydı, nesnelere anlayan bir varlıktan çok, kendisi bir nesne olurdu. Tanrı eğer kutsal olmasaydı, dünyanın gerçekliğiyle arasında ne bir ayırt edici özellik ne de ayrılık bulunurdu. Bu yüzden anlam ve varoluş iç içe ve tektirler.³⁶ Bunun yanı sıra, gerçeklikle anlam arasında tam bir örtüşme olduğu savı tarihsel sürecin sürekli olarak yeniden yaratılan yapısıyla da uyumsuz. Çünkü bu sav, zaman dilimi ne kadar uzun olursa, tarihsel içerik birikimin de o kadar fazla olacağını gerektirir. Bundan dolayı, tarihsel süreç içinde daha önce belirlenmiş bir anlamın yakın bir döneme etki eden ve onu biçimlendiren bir etken olarak yeniden ortaya çıkması söz konusu değildir. Bir zamanlar güncel olan, ama artık güncelliğini yitiren olgusal bir durumun yeniden gündeme taşınıp taşınmayacağı, içinde bulunduğumuz koşullarda, onu, bizim kendi olgusal durumumuzla ne kadar ilişkilendirip ilişkilendirmediğimize bağlıdır. Bu nedenle, tarihin birikimci niteliğini, sürekli bir ilerlemenin olduğu evrensel bir dizgenin güvencesi olarak görmek olanaksızdır. Her şeyden önce, tarihin tek bir anlamı yoktur. Tarih, onu yapanlarca, belirli kaygı ve sorunlar çerçevesinde oluşturulmaktadır. Bu nedenle olgu ve olaylara yüklenen anlamlar da değişmektedir. İkinci olarak; tarihsel kavrama parça parçadır. Anlamlar, her zaman içerik ve anlam peşindeki insanların eylem ve niyetlerine bağlı olarak kavranırlar. Belirli tarihsel eylemler, insanların özel koşullar altında bu eylemlere getirdikleri yorumla bağlantılıdır. Yorumlar çeşitlendikçe, kavramalar da çeşitlenmektedir. Bu yüzden evrensel bir tasarımın açılımı olarak ilerleyici varsayımı kabullenmek, bir sonraki evrenin doğasını bilmek için ipucu sağlamaz. Daha da önemlisi, tarih, tarihçilerin seçimleriyle de doğrudan ilişkilidir. Her dönemde farklı tarihçiler birbirlerinden farklı seçimleriyle tarihi oluşturmaktadırlar. Bu seçimlerin tarihin tümü olduğunu söylemek olanaklı değildir. İşin içine bireysel seçimlerin doğrudan katıldığı bir alan olan tarihin, bütünsel olarak belli bir başlangıçtan belli bir sona doğru ilerlediğini iddia etmek haklı kılınamaz. Tarihsel olayları kronolojik olarak sıralamak ve sıralamaları ayrıntılı açıklamaların dayanağı olarak görmek tarihsel düşüncenin yamılgısıdır. Bu yanılgı, tarihin doğa bilimleri ile aynı türden bir bilgi türü olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Tarih, yaşam içinde ortaya çıkan olgusal ve eylemsel durumları, belirli bir anlatım kalıbı içinde sunmayı

³⁶Rotenstreich, s. 66.

amaçlar. Bu anlatımlar kendi mantıksal bütünlükleri içinde geçerlidirler. Tarihsel anlatımların mantıksal bütünlükleri, mantıksal bir ilerleme gibi tasarlanamaz. Tarihteki her tür olgusal ilişkilendirme bir yorumlamaya dayanır. Bu yüzden bütünlük ve süreklilik beklentisi daha çok estetik bir anlayışla temellendirilebilir. Belirli bir estetik tarzın kalıpları içinde tüm tekil olayları mantıklı bir bütün haline getirmek amaçlanır. Tarihin, olmuş olanlar anlamında belirli gerçeklere dayanıyor olması, bu gerçeklerden yola çıkarak tümdengelimsel çıkarımlar yapmamıza olanak tanımaz. Tarihinin amacı, tarihsel konuları, kendi biriciklikleri içinde, somut birer varlık olarak anlamlandırmaktır,

Peki, şimdi, "ilerleme nasıl mümkündür?" ya da en azından, burada dile getirilen görüşler çerçevesinde, "tarihsel süreci ilerlemede olan bir süreç olarak varsaymak nasıl temellendirilebilir?", diye kendimize sordüğümüzda, bu sorumuza nasıl yanıt verebiliriz? Sanıyorum bu temellendirme, ancak, insanın bilgi ve becerilerinin, ister bilimsel ister ahlaksal olsun, kuşaktan kuşağa geçişliliği gözönünde bulundurularak yapılabilir. İnsanın herhangi bir konudaki bilgi birikimini gelecek kuşağa ya da kültüre aktarması ve bu kuşağın ya da kültürün de aktarılan bu bilgiyi, daha bir yetkinlikle kendisinden sonraki kuşağa ya da kültüre aktarmasında, ilerlemenin izleri görülebilir. İlerleme idesi, bir anlamda, karşımıza bilgi birikiminin ve değerlerin kuşaktan kuşağa taşınmasında çıkmaktadır. E.H.Carr'da ilerlemenin temelini edinilmiş niteliklerin geçişine bağlamakta ve tarihi, edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa iletilmesi olarak değerlendirmektedir.³⁷ Böyle bir yargıya, Toynbee de varır. O da, her yeni kültürün kendinden önceki kültürün mirasını devraldığını ve o mirasa yeni şeyler kattığını belirterek, ilerlemenin, bu anlamda, olanaklılığına değinmiştir.³⁸ Daha basit bir anlatımla ilerleme, insanın tarih boyunca aynı sorunlar üzerine çalışmasına ve bu sorunlarını gün geçtikçe daha iyi bir biçimde çözüme kavuşturmuş olmasına karşılık gelir.³⁹

Öyleyse ilerleme, insan bilgisinin, davranış seçeneklerinin artması ve buna bağlı olarak da davranışlarının incelenmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Ancak, toplumlarda sürekli bir ileri gidiş söz konusu değildir. Kimi zaman duraklama ve çöküş de görülebilmektedir. Bununla birlikte bu duraksamaların önemi yoktur. Çünkü ilerleme ile, kaçınılmaz herhangi bir süreç değil, insan yeteneklerinin kuşaktan kuşağa aktarılarak ilerleyen gelişmesi anlatılmak istenmektedir. Collingwood'un deyişiyle, "tarihsel

³⁷ Carr, s. 158-159.

³⁸ Toynbee, Arnold, J., *Tarih Bilinci*, İstanbul 1978, s. 175.

³⁹ Collingwood, R.G., "Theory of Historical Cycles", *Essays in the Philosophy of History* by R.G. Collingwood, ed. William Debbins, University of Texas Press, Austin 1965. s. 84.

ilerleme düşüncesi, eğer hiçbir şeyi imâ etmiyorsa, en azından, yalnızca aynı özel tiplerce kapsanan yeni eylemlerin, düşüncelerin ya da durumların ortaya çıkışını değil, yeni özel tiplerin ortaya çıkışını da imâ eder. Dolayısıyla, tarihsel ilerleme, böyle belirli yenilikleri önceden varsayar ve bunları gelişme kavramı içinde barındırır."⁴⁰ İnsan kendisinden olduğu haliyle asla tatmin olmaz, bu nedenle eylemleriyle, sürekli olarak yeni bir ben yaratmak ister. Akıp giden bu süreç içinde sorunlar ve onların çözümleri birbiri ardı sıra ortaya çıkarak tarihsel süreci oluştururlar. Olayların böylesi akışı öncekiler ve sonrakiler ilişkisi içinde anlaşılabilir. Geçmişin her bir ayrıntısı bugünün oluşu için zorunludur. Diğer bir deyişle bugün geçmişin üzerine kurulur.⁴¹ İşte en azından bunun için bile tarih, bir ilerleme tasarımı olarak işlenebilir.

KAYNAKÇA

1. Bruhl, L.Levey , *Comte, Felsefesi ve Sosyolojisi*, çev. Z.F.Fmdıkoğlu, İstanbul 1970.
2. Bury, J.B., *The Idea of Progress*, Mac Millan, New York 1932.
3. Carr, E.H., *What is History?*, Alfred A Knoph Inc, New York 1972..
4. Cairns, Grace, *Phüosophies of History*, NewYork 1962.
5. Collingwood, R.G., *The Idea of History*, Oxford University Press, London 1946.
6. Collingwood, R.G., "Theory of Historical Cycles", *Essays in the Philosophy of History by R.G. Collingwood*, ed. William Debbins, University of Texas Press, Austin 1965.
7. Condorcet, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı* I-II, çev. Oğuz Peltek, MEB Yayınları, İstanbul 1990.
8. Ergun, Doğan, *Sosyoloji ve Tarih*, İstanbul 1982 .
9. Gökberk, Macit , *"Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları"*, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yayınları, İstanbul 1948.
10. Hegel, G.W.F., *The Philosophy of History*, tra. J. Sibree, Dover Publications, New York 1956.
11. Heimsoeth, Heinz., *I.Kant'ın Felsefesi*, çev. Takiyettin Mengüşoğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.
12. Marx,K., Engels,F. " *Felsefe İncelemeleri*" Sol Yayınları, çev.Sevim Belli, Ankara 1975.

⁴⁰ Collingwood, *The Idea of History*, s. 324.

⁴¹ Collingwood, "Theory of Historical Cycles", s. 86.

13. Marx,K., Engels, F. " *Alman İdeolojisi*" Sol Yayınları, çev.Sevim Belli , Ankara 1987.
14. Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakkültesi Yayınları, İzmir 1984.
15. Özlem, Doğan , *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi. İstanbul, 1986.
16. Rotenstreich, Nathan, *Time and Meaning in History*, Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1987.
17. Rousseau, J.J., "A Discourse has the Restoration of the Arts and Sciences had a Purifying Effect Upon Morals?" *The Social Contract*, tra. G.D.H.Cole, New York 1935, s.129-151.
18. Sözer, Önay, "Dünya Tarihi ve Özgürlük İdesi" *Macit Gökberk Armağanı*, Ankara 1983.
19. Toynbee, Arnold, J., *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978.